

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ

КАФЕДРА СОЦІАЛЬНИХ І ГУМАНІТАРНИХ ДИСЦИПЛІН

“Затверджую”:
завідувач кафедри СіГД
полковник служби ЦЗ.

Олена
РЯБІНІНА

“ ” _____ 2019

р.

РЕЛІГІЄЗНАВСТВО

ТЕМА №2: “Ранні форми релігійних вірувань”

План

1. Специфіка міфологічної свідомості. Міф і релігія.
2. Основні ранні форми релігійних вірувань.

Час проведення: 2 години.

1. Специфіка міфологічної свідомості. Міф і релігія

Наукове релігієзнавство обґрунтовує наявність у людській історії не тільки безрелігійного періоду, а й періоду прарелігії (попередниці релігії) у формі так званих первісних або ранніх народних вірувань. Вони ще не були релігіями, але з розвитком суспільства еволюціонували до рівня релігій і увійшли до їх змісту. Відбулося це на тому етапі становлення людського інтелекту, коли у людей формувалися зародки теоретичного світогляду, супроводжувались відривом думки від дійсності; відокремленням змісту поняття від предмета, який воно позначає; перетворенням поняття на самостійний феномен, одних абстракцій на інші, ще більш загальні і віддалені від конкретного об'єкта аж до його повного спотворення. Такими абстракціями, від абстракцій, спотвореними абстракціями, варто вважати об'єкти і предмети ранніх вірувань народів, а потім – і абсолютну більшість релігійних догматів і культів.

Відомо, що історично й індивідуально світогляд формується кількома шляхами. Першою формою духовної культури людства, в якій поєднувалися елементи знань, вірувань, мистецтва, філософії, постає міф (гр. „сказання”). Уявлення людей про навколишній світ, які фіксувалися в міфах, передавалися наступним поколінням і забезпечували спадкоємність культурного розвитку.

Першим дійшов висновку про те, що **міф** є стадією розвитку свідомості, яка відповідає певній історичній добі, французький культуролог Л.Леві-Брюль. Він спирався на плідну думку німецького філософа Ф.Шеллінга про міф як продукт народної творчості. Продовжуючи ці ідеї, вже на початку нашого століття німецький мислитель Е.Кассіерер спробував осягнути світ "зсередини" відповідно до його власних законів розвитку. Під впливом цих мислителів у двадцятому столітті з'явилась значна кількість літератури, присвяченої дослідженню міфологічного світогляду: праці Д.Фрезера та К.Леві-Стросса, у вітчизняній традиції — О.Ф.Лосева.

Міфологічній формі світогляду притаманний **антропоморфізм**, тобто тобто світовідчуття і світорозуміння людиною природи під кутом зору власних якостей, уособлення природи, уявлення про неї за своїми образом і подобою. Антропоморфізм – стрижень світогляду людей на тих рівнях їхнього розвитку, які дослідники, філософи, антрополози і релігієзнавці назвали етапами дикості і варварства. Однак його елементи характерні для всієї людської історії, в тому числі сучасної.

Усвідомлення факту поділу світу на світ речей та світ антропоморфних істот означало початок розпаду міфу. Уособлення ж сил природи (**символізм**) також є пізньою стадією міфу, що особливо характерно для античної міфології. Міф є історично першою формою самосвідомості, котра відокремилася від практики. Тут криються витoki його антропоморфізму. Для міфологічного світогляду характерним є, по-перше, **усвідомлення роду як колективної особи**, переконаної у наявності спільного предка — тотема. За умов тогочасного суспільства тотемні вірування виявились надзвичайно практичними, через те, що цементували індивідів у родову цілісність, а отже, були життєвою силою. Власне в цьому і полягає головне призначення світогляду взагалі.

По-друге, **міфологічний світогляд значною мірою обернений у минуле**, адже тотемний предок виступав як ідеал діяльності. У цьому секрет міфологічного розуміння історичного часу. Формально майбутнє начебто обернене у минуле, але насправді ретроспективний ідеал є те належне та жадане, до чого прагне родова община. Але людське життя в міфі ще не поділене чітко на теперішнє і майбутнє. І ця обставина допомагає зрозуміти силу традиції, а як наслідок — панування циклічної моделі історичного часу.

По-третє, оскільки міфологічний світогляд антропоморфний, то неминуче **формування анімістичної картини буття**, тобто одухотворення усього суцього. Це олюднення природи є наслідком нерозчленованості буття на суб'єкт та об'єкт, а нероздільність людини і космосу, людини і природи означає, що у світогляді домінує світовідчуття. Інакше не могло й бути, бо

родове суспільство — це дитинство людства, і цій стадії міг відповідати світогляд у міфопоетичній формі. Міф є мудрість у поетичній формі юного людства. Перш за все це шлях антропоморфізму (від. гр. – уподібнення людини), Зусиллями видатних дослідників релігії Г. Гегеля, Л. Фейербаха, К. Маркса, Дж. Фрезера, Л. Моргана, Л. Штернберга, Т. Францева, С. Токарева, Д. Брінтона, Ф. Джевонса встановлено, що антропоморфізм як етап в історії формування релігії визначає сутність низки ранніх форм релігійних вірувань.

1. Основні ранні форми релігійних вірувань

Однією з ранніх форм релігійних вірувань, що набули найбільшого поширення у давні часи, був *анімізм* (від лат. – душа), який виявлявся у вірі в різноманітних духів, у душу як двійника тіла, носія життя людини, тварин і рослин. Матеріали про ці вірування зібрав і описав у своїй книзі «Первісна культура» англійський етнолог і релігієзнавець Е. Тейлор (1832 – 1917).

Відповідно до теорії Тейлора, анімістичні вірування розвивались у двох напрямках. Перша низка анімістичних уявлень виникла під час розмірковувань стародавньої людини над такими явищами, як сон, видіння, хвороба, смерть, а також переживань стану трансю і галюцинацій. Нездатний правильно пояснити ці складні явища, "первісний філософ" виробив поняття про душу, що міститься в тілі людини і час від часу залишає його. Надалі формувалися більш складні уявлення: про безсмертя душі після смерті тіла, про переселення душ у нові тіла, про загробний світ. Друга низка анімістичних вірувань виникла через властиві первісним людям прагнення до уособлення й одухотворення об'єктів навколишнього світу. Стародавня людина розглядала всі об'єктивно існуючі явища і предмети як щось подібне до себе, наділяючи їх бажаннями, волею, почуттями, думками. Звідси виникла віра в реально існуючих духів грізних сил природи, рослин і тварин, що у процесі складної еволюції трансформувалася у політеїзм, а потім і в монотеїзм.

Згідно з поняттями про людську душу чи дух у примітивних суспільствах, душа є тонкою, нематеріальною субстанцією, за своєю природою чимось подібною до повітря чи тіні. Вона є причиною життя і мислення тієї істоти, яку одухотворяє. Душа незалежно і неподільно володіє волею свого тілесного господаря, здатна залишати тіло і швидко переноситися з місця на місце. Здебільшого душа невловима і невидима, з'являється переважно як подібний до тіла привид, але відокремлений від нього. Вона здатна входити в тіла інших людей, тварин і навіть речей, опановувати їх і впливати на них.

Найбільш характерною рисою уявлень про душу є її пасивність. Душа людини уявляється як слабка і безпомічна істота, яка легко піддається нападам з боку чаклуна або злого духа. Цей пасивний характер найкраще свідчить про походження самої ідеї душі. Душа – невидиме, уразливе місце людини, об'єкт злої магії, здобич для злих духів.

Хоч це тлумачення душі не може мати загального визнання, однак воно досить широке, а тому його можна вважати за норму її розуміння, що має більш-менш суттєві відмінності в окремих народів.

Отже, на думку багатьох дослідників, термін "анімізм" не може належати жодній ранній чи пізній формі або ступеню розвитку релігії, оскільки навіть поверхове знайомство з історією релігій свідчить, що анімістичні уявлення, тобто віра в душу й духів, присутні в усіх без винятку релігіях, починаючи від найпримітивніших і аж до найбільш розвинених світових релігій. Отже, виходить, що анімізм не є певною формою релігії. Навпаки, це невід'ємна складова всіх релігій, особливо найбільш зрілих і розвинених.

Іншим раннім віруванням народів періоду антропоморфізму слід вважати *тотемізм* (мовою індійців племені оджибве – його рід) – *віру в існування родинного зв'язку між групою людей і певним видом тварин чи рослин.*

Тотемізм тісно пов'язаний з господарською діяльністю первісної людини: збиранням плодів, полюванням. Тварини і рослини, що забезпечували існування людей, ставали об'єктами поклоніння. У тотемізмі відбилися також особливості соціальних відносин у первісному суспільстві, що ґрунтувались на принципі кровної спорідненості. Усвідомлюючи цю спорідненість, люди переносили її на навколишнє середовище. Тотем (тварина чи рослина) вважався предком роду, його родоначальником. З ним була пов'язана низка міфів, що описували його життя і подвиги; правил, що дозволяли його убивати лише за умови дотримання певного ритуалу; обрядів, що задобрювали тотем і сприяли його розмноженню. Пізніше на засадах тотемізму виник культ тварин.

Актуальними є дві основні риси тотемізму. Перша – виокремлення в ролі головних об'єктів поклоніння тотемних духів, тобто двійників тотемів. Не самі тотеми, а їхні двійники були головним об'єктом поклоніння. "Тотемам поклонялися настільки, наскільки вони були вмістилищем тотемних духів. Це поклоніння виявлялося через молитви (прохання), танці, табу, жертвоприношення, виготовлення і шанування зображень тотемів, спеціальні тотемні свята. Особливим способом поклоніння були обряди уподібнення тотема. Під уподібненням мається на увазі прагнення бути зовні схожим на тотем, хоча б якоюсь однією рисою. Так, деякі аборигени Африки, щоб бути схожими на антилопу, вибивали собі нижні зуби.

Друга риса – дозвіл убивати і з'їдати тотем лише за умови дотримання особливих релігійних ритуалів, щоб не нашкодити тотемному духові. Так, індіанці-шевенези (Канада) ще на початку ХХ ст. ставили перед головою вбитого "родича-оленя" посуд з їжею, виконували мисливський танець, гладили тіло, дякували оленеві за те, що він дав себе вбити, просили вибачення і бажали щастя духові оленя в "країні померлих".

Первісні люди вважали, що тотемна тварина є священною істотою клану, що її кров символізує його єдність зі своїм божеством; ритуальне

умертвіння і поїдання тотемної тварини, як і прототип будь-якого жертвоприношення, сприймалося ними як укладення "кровного союзу" між кланом і його божеством. У тотемних віруваннях люди переносили на природу риси власного суспільного життя, устрою: природа сприймалася ними як сукупність окремих груп споріднених явищ, подібних до історичних об'єднань людей у суспільстві. Люди, які були поділені на клани, роди і племена, вірили в те, що всі предмети одухотворені й організовані так само, як індивіди у спільнотах. Звідси в них, напевно, виникла думка про схожість конкретних видів рослин і тварин з родами і кланами людей. Ці види живої природи ставали тотемами в першу чергу.

Безперечно, були й інші причини надання об'єктам живої природи статусу тотемів. Справа у тому, що тотемні рослини і тварини були не фантастичними, а цілком реальними матеріальними об'єктами. Вони оточували людину, до них вона мала безпосередній стосунок, а тому і сприймала без проблем. Фантастичний елемент вірувань, пов'язаний з існуванням цих тотемних об'єктів, полягав лише в уявленні про спорідненість, що нібито існувала між конкретним рослинним чи тваринним видом і певною групою людей, і базувався на вірі у взаємний зв'язок зі своїм тотемом. Інших фантастичних компонентів у цих поглядах не було. Проте тотем був не єдиним, а можливо, і не головним об'єктом тотемних вірувань. За умови розвиненої форми останніх, наприклад, в аборигенів Центральної Австралії, набагато більшого значення "святості" набули матеріальні емблеми тотемних груп – "чуринги" (плоскі дощечки або камінці) та інші предмети.

З уявленням про тотемних предків пов'язана ідея перевтілення (реінкарнації), що дуже поширена і сьогодні серед племен Центральної Австралії. Тут тотемних предків вважають навечно втіленими у своїх живих "нащадках", тобто у членах тотемної групи. Кожний член племені отримує тотемне ім'я того з міфічних предків, який нібито запліднив його матір і

через неї у ньому втілювався. Усі люди, згідно з цим повір'ям, є живим втіленням тотемних предків.

Найбільш ґрунтовно тотемізм вивчено в австралійців, негрів Центральної Африки, індіанців Північної Америки. Проте пережитки тотемізму виявлено у всіх релігіях світу, включаючи іудаїзм, християнство, буддизм, індуїзм, іслам.

Таким чином, *тотемізм, віра в тотем, є формою найдавніших вірувань у надприродні кровні зв'язки між людськими групами (родами, племенами) і тваринним або рослинним світом, рідше – явищами природи та неживими предметами, а тотем – тварина, рослина, предмет неживої природи, яких обожнювали і шанували роди і племена, вважаючи своїми предками. Він сприймався як реальний пращур, від якого залежить добробут роду, племені.*

До етапу антропоморфізму слід віднести також *шаманство (від евенк. – несамовитий) – віру в могутні надприродні можливості шаманів – стародавніх професійних служителів культу. Метою їхніх обрядів є лікування людей і тварин, а також усунення негараздів суспільного життя та несприятливих явищ природи.*

Найбільш суттєва особливість шаманства полягає у використанні методів екстатичного спілкування з надприродними силами та підготовка осіб, які нібито мають здатність до такого спілкування. Звичайний ритуал впливу шамана – так зване камлання (несамовитий танець зі співом, ударами в бубон, брязкотом металевих підвісок тощо). Воно розглядається як спосіб спілкування з духами, що реалізується двома шляхами: за допомогою їхнього проникнення у шамана або в його бубон, чи, навпаки, через "подорожування" душі шамана до царства духів. Насправді, зміст *камлання* полягає у самогіпнотизуванні та гіпнотизуванні спостерігачів, завдяки чому шаман не тільки примушує їх повірити в його надприродні можливості, а й, у більшості випадків, вірить у них сам, переживаючи під час камлання певні галюцинації.

На думку багатьох спостерігачів, шаманське камлання нагадує істеричний напад. Зазвичай шамани схильні до істерії. Їх нервово-істеричний характер значною мірою є результатом професії, яку вони обрали для себе. Шаман спеціально і свідомо культивує в собі подібні властивості впродовж усього свого життя. Цей факт підтверджує висновки психологів, що шаманська професія підсилює, розвиває нервово-патологічні особливості характеру людини, яка стала на шлях шаманства. Самі ж ці особливості передують обранню професії шамана. Тому поява ознак нервового відхилення у людини розглядається деякими етносами як заклик духів до шаманства, якому вона не повинна чинити опір.

Шаман має дещо спільне зі знахарем. Перш за все вони обидва виділяються у своїй громаді як "фахівці" з лікування хворих. На відміну від шамана, знахар має певні примітивні знання з народної медицини. Шаман такими знаннями не володіє. Йому приписується здатність лікувати людей завдяки "вмінню" спілкуватися з духами. Однак він штучно наділяється таким умінням, оскільки, завдяки своїм психологічним властивостям, посідає особливе становище у громаді.

Отже, шаманство – одна з культових форм первісних релігій, пов'язана з діяльністю шамана, а також віра в можливість шаманів через спілкування зі світом духів передрікати майбутнє, дізнаватися про події у віддалених місцях, лікувати, викликати дощі тощо. Воно виникло у період розкладу первіснообщинного ладу та існує досі. Такий тривалий термін існування шаманства пояснюється тим, що воно задовольняє певні суспільні потреби, хоч реалізує їх помилковим, перекрученим способом. Ці потреби пов'язані насамперед з лікуванням людей, меншою мірою – з обслуговуванням мисливського промислу та інших видів господарської діяльності. Однією з основних причин зародження шаманства була повна залежність стародавнього мисливця і хлібороба від стихійних явищ природи. Шаманство дотепер поширене серед деяких племен Африки, Океанії, народів Північної та Середньої Азії, Америки.

Поряд із анімізмом, тотемізмом і шаманством значне місце в життєдіяльності первісної людини посідала *магія* (від гр. – чаклунство, чарівництво)– сукупність уявлень і обрядів, в основі яких лежить віра у можливість впливу на людей, предмети і явища об'єктивного світу за допомогою надприродних сил. Розпочинаючи аналіз цього важливого явища в житті людей, слід констатувати наявність великих розбіжностей у його оцінці з боку фахівців. Це стосується передусім питань походження магії, її сутності і співвідношення з релігією.

Відомі різні види первісної магії: промислова, землеробська, військова, лікувальна, любовна, шкідлива та ін. Вони полягають у заклинанні мисливських пасток, у чаклунських процедурах на полі, у чаклуванні над зброєю, над хворим, у різного роду замовляннях. Але в кожному випадку магія була і є або фетишистською, або тотемістичною, або анімістичною.

Під час досліджень магічного мислення тубільців Полінезії англійський етнограф і релігієзнавець Дж. Фрезер помітив цікаву закономірність: тубільці використовують магію в землеробстві, у процесі садіння бульбових рослин, врожайність яких нестабільна, але магія не застосовується ними при насадженні плодкових дерев, що дають стабільний врожай. У рибальстві магичні прийоми практикуються під час промислу акул та інших великих і небезпечних риб і морських тварин, але при ловленні дрібної риби магія вважається зайвою. Будування човнів завжди супроводжується магичними обрядами, а під час зведення будинків магія не застосовується. Це дало можливість Фрезеру зробити висновок, що магичні уявлення виникають тоді, коли людина не впевнена у своїх силах, коли вона зіштовхується з проблемами, вирішення яких залежить не так від неї самої, як від безлічі зовнішніх чинників. Це змушує її покладатися на допомогу таємничих сил і застосовувати магичні дії.

За Фрезером, магичне мислення ґрунтується на двох принципах. Перший з них свідчить: подібне породжує подібне, або наслідок схожий на свою причину. Суть другого принципу: речі, що хоча б раз взаємодіяли одна

з одною, продовжують взаємодіяти й на відстані, після припинення прямого контакту. Перший принцип названо законом подібності, а другий – законом контакту. Виходячи з першого принципу, а саме із закону подібності, маг робить висновок, що він може викликати будь-яку бажану подію шляхом простого наслідування їй, наприклад, імітуючи грим і блискавку, може викликати дощ. На підставі другого принципу, все, що маг вчиняє над предметом, має, на його думку, справити вплив і на особу, яка хоча б один раз була у контакті з цим предметом, наприклад, маніпулюючи з волоссям людини, маг гадає, що здатний вплинути на її свідомість і вчинки.

За типами впливу на об'єкт видокремлюють:

- **імітативну магію**, коли впливу зазнає копія об'єкта. Цей тип магії ґрунтується на зв'язку ідей (речей) за подібністю. Його помилковість полягає у тому, що подібність ідей (речей) сприймається як їхня ідентичність;

- **контактну магію**, що базується на законі контакту, тобто безпосередньому перенесенні магічної сили на об'єкт або його частину шляхом прямого контакту з ним (наприклад, клаптиком одягу чи пасмом волосся). При цьому характер впливу може бути різним – дотик руки, носіння амулетів, вживання зілля. Контактна магія, на відміну від імітативної, припускається іншої помилки: вона виходить з того, що речі, які хоч раз торкалися одна одної, перебувають у контакті постійно. Теорія і практика доводять, що ця думка не відповідає дійсності.

Обидва розглянуті типи магії часто збігаються, тому їх позначають єдиним терміном "симпатична магія", оскільки кожен із них допускає, що завдяки "таємній симпатії" об'єкти впливають один на одного на відстані і імпульс їхнього впливу передається від одного об'єкта до іншого за допомогою невидимого зв'язку. Синонімом "симпатичної" магії є поняття "магія безпосередньої дії" ("агресивна магія"). Вся система "симпатичної магії" складається як з позитивних, так і з негативних приписів, або заборон.

Вона вказує не лише на те, як слід чинити, а й на те, чого робити не можна. Сукупність позитивних приписів утворює чаклунство, негативних – табу.

Багато в чому схожа на "симпатичну" магію так звана **профілактична магія**. У ній виокремлюють такі підтипи:

магію, що відганяє від людини негативні сили, не допускає їх наближення до неї (для чого, крім носіння оберегів, рекомендується створення шумів, укривання одягом тощо);

очишувальну магію, яка ґрунтується на використанні таких відомих засобів, як окурювання, кровопускання, обмивання та ін.

За призначенням магія поділяється на шість основних видів: шкідлива, лікувальна, виробнича, метеорологічна, військова і любовна. Ця видова класифікація не є повною, оскільки у будь-якому виді магії можна виокремити безліч підвидів. Так, виробничу магію дуже часто поділяють на мисливську, рибальську, будівельну, гончарну, ковальську, спортивну, навчальну і землеробську. Найпізнішим проявом виробничої магії вважаються відомі навіть багатьом цивілізованим народам обряди аграрного культу, яким були притаманні дві примітивні риси. Першою з них були систематичні людські жертвопринесення. Давні люди, очевидно, вважали врожай подякою духів за жертви, тому намагалися зробити свої дари якомога дорожчими. Цілком зрозуміло, що таким було і є людське життя. Друга риса була пов'язана із суттєвим еротичним елементом, властивим багатьом обрядам аграрної магії. Пращурам родючість землі і таїнство зародження нового життя здавалися явищами одноплановими, тому імітація або реальні дії сексуального плану, на їхню думку, мали викликати відповідну реакцію землі – її підвищену родючість. Цей приклад є типовим зразком примітивного тлумачення схожих подій.

Цікавим і дуже суперечливим був також зміст інших видів магії первісних людей. Його детальний аналіз свідчить, що всі вони більшою або меншою мірою базувалися на законах подібності і контакту та

перекрученому сприйнятті власної життєдіяльності. Дикуну не вистачало рівня абстрактного мислення для пояснення реалій повсякденної практики.

Проте життя не стояло на місці: змінювався світ, удосконалювався світогляд людей, розвивалися наука і філософія. Сучасна наука доводить, що бажане явище не є наслідком здійснення магічних обрядів, а явище, якого страшаться, не завжди спричиняється порушенням табу. Діють об'єктивні закони розвитку природи і суспільства, і саме вони визначають хід подій. Тому помилковою є думка, що наслідки (бажані й небажані) виникають лише під впливом законів подібності і контакту. Будь-яка подія є єдністю необхідного і випадкового. Необхідність виявляє себе через безліч випадковостей, а випадковості є формою прояву необхідності. Випадковість є об'єктивною так само, як і необхідність. Необхідностей теж ніколи не буває без випадковостей. Тому наука, на відміну від магії, намагається за випадковостями передбачати і відкривати необхідні події, допомагати людям свідомо зменшувати вплив негативних випадковостей на процес та результати їхньої життєдіяльності.

Релігієзнавство надає великої уваги вивченню співвідношення магії і релігії. Якщо припустити, що епоха магії повсюди передувала епосі релігії, то, природно, підлягають дослідженню причини, що спонукали людство (чи його частину) полишити практику магії і перейти до релігії. Можливо, це відбувалось таким чином: з плином часу первісні люди помітили, що магічні обряди не приносять їм бажаних результатів. Це стало справжнім відкриттям для них. Вони вперше визнали свою нездатність на власний розсуд маніпулювати силами природи, які до того часу вважались цілком підпорядкованими їхній волі. Люди все більше переконувалися, що природні явища, які вони намагалися викликати за допомогою ворожіння, чаклунства, обрядів та інших дій, дуже часто не відбувалися, що приносило їм страждання і зневіру в магічні обряди, або відбувалися й без їхнього втручання: дощ, як завжди, випадав на висохлу землю, Сонце продовжувало своє денне, а Місяць – нічне кругообертання. На Землі, як і раніше,

народжувалися люди для праці, кохання і страждань, і, як за старих часів, після короткого перебування на ній навечно вирушали до своїх пращурів. Ці та інші чинники сприяли формуванню у наших далеких предків переконань у своєму безсиллі перед стихіями природи, висновків про необхідність переходу до нової системи віри, яка б угамувала їхні тривожні думки і стала б заміною магії.

Релігієзнавство доводить, що так чи приблизно так люди розпочали світоглядний перехід від магії до релігії. Але подібна зміна вірувань не могла відбутися раптово. Вона відбувалася, ймовірно, дуже поступово і набула більш-менш повного завершення за багато століть. Цей процес мав суперечливий характер, тому і погляди на нього неоднозначні. Деякі вчені розглядають магію як певну форму релігії. Інші, навпаки, цілком відмежовують її від релігії. Подібні погляди на співвідношення магії і релігії є односторонніми, метафізичними, а тому – ненауковими. Поняття "магія" подібно поняттю "анімізм" є загальним, надзвичайно абстрактним позначенням дуже різноманітних обрядів і уявлень. Ці обряди й уявлення розрізняються не тільки за ступенем складності, не тільки за змістом, але, знов-таки, і за походженням, і за призначенням.

Дослідження свідчать, що первісну магію слід вважати основою для подальшого становлення релігійних культів. Культові дії первісної людини мали цілком земні, безрелігійні першопричини, були укорінені в її повсякденному житті. У подальшому цілком природні практичні дії почали набувати в очах людей магічного, надприродного вигляду. Передаючись від покоління до покоління в освячених традицією деталізованих ритуальних формах, вони обертались на релігійно-культові канони: молитву, релігійні пости, жертвопринесення тощо. Тому є всі підстави стверджувати, що розвиток людської думки відбувався від примітивного предметного мислення, через магію і релігію, до науки. Магічні вірування та обряди є дуже стійкими. Вони і сьогодні справляють суттєвий вплив на окремих людей.

Таким чином, система чаклунства і заборон ("табу") охоплювала всі сфери життя первісних людей і була єдиною формою його регламентації. Вона заміняла все те, що в сучасному суспільстві забезпечується мораллю, релігією, правом.

З розвитком суспільства антропоморфічний світоглядний комплекс поповнився *соціоморфічним* – світовідчуттям і світорозумінням людини, яка наділяє себе властивостями і якостями природи. Для етапу світоглядного соціоморфізму характерні такі ранні вірування, як мантика, аніматизм і фетишизм.

Мантика (від гр. – ворожіння) – віра у ворожіння, у різноманітні засоби пізнання невідомого або передбачення майбутнього. На ранніх стадіях розвитку суспільства люди ворожили, як правило, з метою прогнозування врожаю або приплоду худоби. Види цих ворожінь збереглися до нашого часу. Потім з'явилися професіонали ворожінь. У Стародавній Греції, наприклад, це були некроманти (від гр.– мертвий і ворожіння). Вони "викликали" душі померлих, щоб дізнатися про майбутнє. У Стародавньому Римі професіоналів ворожінь називали авгурами і гаруспіками.

На етапі соціоморфізму для формування світогляду характерний також *аніматизм* (від лат. – одухотворений) – віра у безособові сили, які нібито діють у природі і впливають на життя людей. Ці сили уявлялися неперсоніфікованими і надприродними. З ними пов'язувалися різноманітні вдачі людей, наприклад, під час полювання, морської риболовлі, битви на війні; плодючість худоби, врожай овочевих і злакових рослин. Аніматизм – одна з перших форм людського цілісного осмислення світу. У різноманітних трансформаціях він властивий релігіям усіх континентів і всім стадіям історії релігії.

Найбільш складним і суперечливим раннім віруванням, що тяжіє до соціоморфізму, є *фетишизм* (від фр. – талісман, амулет, ідол). Його суть полягає у наділенні певних предметів і явищ неживої природи надчуттєвими здатностями. Зміст цього поняття досить суперечливий. Одні дослідники

називають фетишизмом шанобливе ставлення до будь-яких матеріальних предметів (у тому числі до небесних тіл, людей і тварин), інші схильні обмежувати обсяг цього поняття і включають до його змісту поважне ставлення тільки до земних неживих речей. При цьому деякі автори називають фетишем безпосередньо матеріальний предмет, що вшановується, інші вживають цю назву для позначення не самого предмета, а духу, що нібито перебуває у ньому, треті вважають характерною рисою фетишизму саму невід'ємність предмета від духа. Є дослідники, схильні настільки розширювати це поняття, що до його змісту включають не тільки об'єкти, а й предмети культу, наприклад, церковне вбрання, одяг священнослужителів, котрі самі по собі не є предметами шанування. Нарешті, для деяких вчених терміни "фетиш" і "фетишизм" означають певне ставлення людини до надприродного світу і віру її у здатність примусити надприродні істоти служити собі. Вони зовсім не пов'язують зміст цих термінів із шануванням конкретного виду предметів.

Вперше феномен фетишизації докладно описав французький дослідник Шарль де Брос (1709–1777) у книзі "Культ богів-фетишів". Він вважав, що фетиші – це предмети неживої природи, що привертали увагу людини якимись особливими рисами. Насправді, фетишистські уявлення пов'язувалися не з усіма, а лише з особливими предметами та явищами. Для людини раннього родового суспільства, наприклад, не кожен камінець міг бути фетишем, а лише той, що вражав її уяву особливостями форми чи обставинами, за яких був знайдений. Тому здається неправильною позиція де Броса та деяких інших дослідників, які сприймали фетишизм як віру в надприродні властивості мертвих предметів. Таке тлумачення фетишизму суперечить самій його сутності як уособленню неживої природи. Фетиші – не просто предмети, а, за уявленням людини, яка їх вшановує, – істоти, наділені власним життям, які, завдяки таємничим, надприродним, надчуттєвим властивостям, здатні певним чином впливати на людину та її оточення, тобто цим предметам приписувалися властивості, що їм не були притаманні

(здатність зцілювати, охороняти від ворогів, допомагати під час полювання тощо). Якщо після звернення до предмета людині вдавалося досягти успіху у практичній діяльності, вона вважала, що в цьому їй допоміг фетиш, і залишала його собі. Якщо ж людина зазнавала якоїсь невдачі, то фетиш викидала або замінювала на інший. Поводження первісних людей з фетишами свідчить про те, що вони не завжди ставилися з належною повагою до обраного предмета: за надану допомогу йому дякували, а за безпорадність "карали". Як приклад можна навести цікавий африканський звичай "катування" фетишів, причому не тільки з метою їхнього покарання, а й для спонукування до дії. Звертаючись до фетиша з проханням про сприяння у якійсь справі, африканці забивали у нього залізні цвяхи, бо вірили, що після цього він краще запам'ятає звернені до нього прохання й обов'язково виконає їх.

Вважалося, що фетишам, амулетам і талісманам притаманна особлива прихована сила – так звана мана. Термін "мана" європейські антропологи XIX ст. запозичили в аборигенів Полінезії, які так називали силу, що керує природними процесами. Реальний зміст поняття "мана" не зводиться ні до імперсональної сили, ні до надприродного. Найбільш відповідне значення цього слова – "вища сила". Побутувала думка, що людина володіє маною, якщо стає щасливою, талановитою, демонструє певні екстраординарні досягнення, наприклад, як хлібороб, воїн чи вождь.

Щоб змістовніше зрозуміти процес виникнення фетишистських уявлень, слід взяти до уваги умови їхньої появи. На підставі багатовікового досвіду людина раннього родового суспільства вже сформулила думку про те, що будь-яка її дія певним чином пов'язана з її власними зусиллями, бажаннями, метою. Але, будучи обмеженою в знаннях про навколишній світ і про саму себе, вона ще не могла дати ґрунтовне пояснення ні природі цього зв'язку, ні причинам змін, що відбуваються навколо неї. Абстрагуючи різні прояви власної розумової і вольової діяльності, люди за аналогією з собою дійшли висновку, що предмети та явища природи є живими істотами,

наділеними такими ж якостями, як і вони, причому природні речі і стихії є чуттєво-надчуттєвими і можуть вступати з людьми і між собою у певні стосунки. Таке перенесення власних розумових і вольових якостей на природу предметів і явищ сприяло формуванню у свідомості людей уявлень про здатність речей цілеспрямовано змінювати свої дії щодо них, подібно до того, як самі люди змінюють спрямованість своїх зусиль стосовно навколишнього світу.

Елементи фетишизму збереглися у релігійних поглядах людей і сьогодні. Досить проаналізувати історію релігій, щоб переконатися в тому, що фетишистські уявлення становлять невід'ємну складову будь-якого релігійного світогляду. Навряд чи існує хоч один із них, у якому фетишистські вірування не посідали б помітного місця. Фетишизм є одним із постійних структурних елементів будь-якої релігії. Це – універсальне явище історії релігійних вірувань. Його підтвердженням є дуже поширене в сучасних релігіях поклоніння, наприклад, Каабі (чорному каменю) в ісламі; ступам-реліквіям (від лат. – залишки) з останками померлих ченців у буддизмі; численним "чудотворним" іконам і моцям у християнстві тощо.

Отже, питання про первісні вірування в історії релігії є важливим і досить складним. Передусім це стосується періоду виникнення найдавніших релігійних уявлень. З цією проблемою пов'язана також низка питань щодо інтелектуальних, емоційно-чуттєвих та вольових здібностей людини, з якими, у свою чергу, тісно переплітається проблема формування уявлень про надприродне та віри в нього.

Особливо великою розбіжністю думок позначені питання про причини виникнення, процес становлення та форми ранніх вірувань. Причиною цього є майже повна відсутність прямих свідчень про ці вірування, недостатнє наукове опрацювання проблеми і, зрештою, різна світоглядна орієнтація дослідників. З'ясування цієї проблеми може допомогти у вирішенні багатьох питань, відповідь на які остаточно не знайдено і в наш час. Однак очевидно, що комплекс ранніх вірувань виражав у свідомості первісних людей

уявлення про надприродні сили, котрі дають природі і суспільству закони, а людям – можливість існувати, їжу і захист від ворогів. Ці уявлення стали основою духовного життя людей аж до самої епохи неоліту (бл. VIII – III тис. до н. е.) – часу їх переходу від примітивного господарства (збиральництва і полювання) до продуктивного (землеробства і скотарства), до виготовлення знарядь праці з каменю за допомогою шліфування і свердління, до використання глиняного посуду, до прядіння і ткацтва. Ранні вірування, хоч і досить віддалено, але вже нагадували релігію, проте в них не було навіть поняття про бога, без якого неможлива жодна релігія. Слід зазначити, що всі пізніші релігії увібрали в себе ці ранні вірування. Відбулося це на тому етапі світоглядного становлення людини, що має назву антропосоціоморфізм. Антропоморфізм і соціо-морфізм — два аспекти єдиного, цілісного антропосоціоморфістського світогляду, що сформувався на світанку людської цивілізації як релігійне світовідчуття і світорозуміння.

Контрольні запитання.

1. У чому полягає специфіка міфологічного світогляду?
2. Розкрийте зміст і значення антропоморфізму.
3. Які загальні особливості характеризують виникнення перших форм релігійних вірувань?
4. Поясніть відмінності анімізму, тотемізму, фетишизму як ранніх форм релігії.
5. У чому полягає специфіка магії. Визначте її різновиди.
6. Як виникає і розвивається шаманство?
7. Схарактеризуйте історичне значення первісних релігійних вірувань.

Література:

1. Мень А. История религии. - М., 1994.
2. Токарев С.А. Религия в истории народов мира. – М., 1986.
3. Фрезер Дж. Золотая ветвь. – М., 1986.